

КАРЛ ШМИТ: ИЗВЪНРЕДНОСТ И ИЗКЛЮЧЕНИЕ

Ще развия тезата си за идеята на Карл Шмит за изключението и/или извънредното положение в пет точки. Най-напред предлагам едно наблюдение върху фактическото състояние на навлизането на Карл Шмит в културната територия на Америка преди всичко през академичните ѝ среди; то е свързано с личен спомен от началото на 1990-те години. Втората част представя най-общи параметри на една идеализирана типология на модерността. Тя дава контекст за оценка на Шмит като учен, юрист, политически и правен мислител. В третата излагам кратка интерпретация на концепцията за извънредно положение и неговата двусмисленост. Накрая, четвърто, завършвам с критично ограничение върху внушаваната радикална позиция на Шмит чрез една референция към късния Витгенщайн. Тя обобщава предходното изложение и цели да покаже, че в крайна сметка Шмит е умерено десен мислител, съвсем не така радикален в идеите си, какъвто примерно във философията е късният Витгенщайн.

Карл Шмит в САЩ

В края на 1990 година заминах за Ню Йорк, за да започна докторската си програма в *New School for Social Research*. Там заварих странен скандал, той тъкмо се развиваше. *New School* в Манхатън е чисто еврейско училище с еврейска история. Основано е като алтернативен университет от професори от Колумбийския университет, недоволни от консервативния дух там. Но след 1933 година *New School* поема малко по-особена посока, като кани избягали от нацисткия режим в Германия еврейски интелектуалци.

Всеки семестър се провежда конференция на името на Хана Аренд, която е ръководила департамента по философия до смъртта си през 1975 година. На поредната конференция се очаква да дойде звездата на етиката на дискурса Юрген Хабермас. Той обаче отваря програмата на конференцията и вижда, че е предвиден панел за Карл Шмит. Отказва да присъства и пише гневно отворено писмо до президента на моя институт и до департамента по философия@1@. В този департамент по онова време работят някои от най-известните му

последователи в САЩ като Ричард Бърнстейн, Албрехт Велмер, Шейла Бенхабиб и други, на които Хабермас дължи преноса на идеите си в Америка. Институтът е много изненадан от този изблик на гняв: как може големият философ либерал на европейското обединение да не присъства на конференция, защото на нея ще се обсъжда и Карл Шмит. В следващите години влиянието на Хабермас в САЩ постепенно се изчерпваше, докато популярността на Шмит се качваше и стигна неочаквано високи нива.

В същия момент, началото на 1990-те, списанието на „новите леви“ *Телос*, чиято редакция се намира в съседство, започва да превежда текстове на Карл Шмит почти във всеки свой брой. Дотогава Шмит е превеждан спорадично, без специален интерес към основните му възгледи и на практика не е известен в Америка. *Телос* се заема с разпространението на Шмит в САЩ. Резултатът, който за мен е в немалка степен мистерия, е своеобразна истерия в обратната на Хабермас посока. Карл Шмит в момента се цитира с повод и без повод, много често погрешно. Името му се разхожда по медиите и прониква къде ли не, далеч отвъд тясно академичните среди, където му е мястото поради комплицираната мисъл и нуждата от значителна хуманитарна подготовка за усвояването му. Тази мистерия напомня разпространението на Фройд в САЩ, както е описано от Е. Л. Доктороу (1978) в *Рагтайм*. Но тя не се ограничава до Америка. В европейските културни, юридически и политически среди Шмит преживява също такъв необичаен ренесанс и от непознат преди 30-ина години днес е един от най-цитираните и интерпретирани автори. Един процес, който по отношение на ХХ век бих нарекъл свободно и вероятно неточно „синдром на Малер“@2@.

Типология

Ще предложа типологическа схема, чрез която ще се опитам да набавя контекст за разбиране на Шмит и прочутата конструкция за суверенитета в *Политическа теология* през изключението/извънредното положение. Целта обаче не е изясняване на идеята за суверенитета, а дефиницията и схващането за изключение/извънредно положение.

Политическата и правната философия на класическата модерност предполагат като свое условие и се надграждат върху моралната философия. Тази зависимост е ясно видима при Кант, който развива етиката си като критика на практическия разум@3@. Така етиката се разкрива в аналитичната карта на практическия, или моралния, разум. Тя е добре позната по кратката формула, която Кант нарича

категоричен императив. Императивът казва следното: действай така, че правилото на твоята постъпка, на твоето действие да може да бъде всеобщ закон. Например ако кажеш „аз крада“, следвайки проверката за категоричен императив, следствието за всеобщ закон би било, че всеки трябва да краде. Подобно състояние на нещата е противоречиво, волята влиза в противоречие със себе си. Следователно подобна изява на способността за желание не издържа проверката за издигането си до всеобщ закон. Не мога „да искам“ това „аз крада“ да се издигне до всеобщ закон, тъй волята ми, самото желание влиза в противоречие със себе си. Обаче ако кажеш „не кради“ или „аз не крада“, правилото на моето въздържание, да не се краде, издържа тази проверка и може да бъде всеобщ закон. Съществена е възможността, не става дума за фактически състояния.

Вижда се лесно, че единствената проверка на правилото/максимата е непротиворечието на волята или способността за желание. В първия случай се влиза в противоречие, тъй като свят, построен върху максимата „всеки да краде“ или императивно „всеки трябва да краде“, е невъзможен, той ще се самоунищожи. Обратно, във втория случай забраната може да се универсализира, противоречие няма, възможен е подобен всеобщ закон. В първия няма *възможност* за всеобщ закон, във втория има такава *възможност*. Тъкмо тази модалност на възможното има значение за проверката на действията с оглед тяхната моралност. Светът на актуалните неща, на фактите и състоянията на нещата е поставен в скоби. След тази (феноменологическа) редукция са останали само модалностите на възможно или невъможно.

В така представената опростена конструкция на втората *Критика* се забелязват два момента, свързани с общата ѝ ориентация. Първо, предположен е абстрактен индивид, т.е. човешко същество, което не може да бъде делено нататък. Няма група, а индивид. Индивидът е предположен като изпълнител на действия, носител на възможно морално действие. Индивидът поради своите (а) съзнателност/рефлексивност и (б) неделимост може да носи отговорност за своите действия. Тя/той е последна инстанция на действието (защото са неделими) и отговорни, защото съзнават и могат да действат съгласно правила. Второ, видно е отсъствието на представа за общност, човешка общност, общността на индивиди. В тази си форма етиката представя аналитичната картина на априорната структура на моралното действие. Всички екзистенциални, фактически, обективистки, актуално-социални и прочие въпроси са предварително изключени, за да може да се разгъне картата на априорната

структура на моралното действие. Кант развива критика на практическия разум под условието на феноменологическа редукция, характерна и за другите две *Критики*.

През XIX век под влиянието на много движения като анархизма, Маркс, революциите и т. н., но във философията най-тясно свързано с Ницше тези въпроси не получават други отговори. Те не са развити, а по-скоро биват отменени с един суров културен жест, който като цяло ги обявява за невалидни въпроси на един хербаризиран живот, безжизнени въпроси. В този период настъпва една дълга пауза, празнина в опитите за основополагане на етиката. Прекъсва и прогресът в класическата либерална традиция политическото да се основава в етиката, която на свой ред е критика на моралното действие на изолирани абстрактни индивиди.

Типологически в XX век, особено през втората му половина, говорим вече за късна модерност, която често наричат постмодерност или постмодерна ситуация. Въпросът за основополагане на етиката се повдига отново. В континенталната традиция на Европа това става главно под влиянието на Хабермас и Карл-Отто Апел в развиваната от тях дискурсна етика, етиката на дискурса. В Америка основоположенията на етиката започват да се развиват главно под влиянието на Джон Ролс. Но късната модерност, след средата на XX век, сменя акцентите и поставя в ново измерение традиционния въпрос, с което, разбира се, той претърпява значителна трансформация. Фокусът вече не е човешки индивид, а група; човешката общност излиза на преден план. В резултат на това въпросът се преформулира. Той не се отнася вече изключително (и тясно) до априорна структура на моралното действие. В новата формулировка основният етически въпросът засяга феномена на справедливостта.

Така при епохалното движение от два-три века един от ефектите на голямата трансформация е преминаване от морално действие към справедливост, от абстрактен индивид към общност. Става дума за разместване на приоритети и основоположения, извън което тези понятийни структури остават неизбежно свързани. Оттук следват и много други, но това е основно движение и промяна. Показателна е промяната, която това изместване предизвиква в отношенията етика/политика. В критическата философия на Кант общността се появява като тема едва в политическата и правната философия, които следват аналитиката на моралното действие. В късната модерност общността е първоначалната зона на референция при Хабермас, Ролс и школите около и след тях. Въпреки това и двамата мислители запазват кантианската си принадлежност. Мисля, че при Ролс

тя е по-открито и честно заявена в интелектуален, не морален смисъл. Тя е и по-чиста, повече кантиански аналитична е, по-ясни и последователни са изходните идеализации. Отсъства смесването на тематики, равносилно на смесване на жанрове, което поражда усещането за известна еkleктика при Хабермас@4@.

Въпреки посочената трансформация и въвеждане на измерението на общността и тук имаме серия сериозни редукции, или идеализации. Те осигуряват възможността за построяването и в класическа, и в късна модерност, и при Кант, и при Хабермас и Ролс на основополагащи нормативни концепции. В крайна сметка при опита за етически основоположения в късната модерност става въпрос за идеални общности, които нямат емпирични еквиваленти. Дори нямат ясни социологически измерения, ако не смятаме смесванията на равнища на рефлексия при Хабермас (трансцендентално, феноменологическо, социологическо и пр.). Въпросът засяга една идеална *делиберативна ситуация*. При Ролс тя е свързана със и възможна поради приети ограничения, които се обозначават със специални термини като „оригинална позиция“, „було на незнанието“, „рефлексивно равновесие“ и немалко други. Всички те създават един обръч около нормативната теория, който я предпазва от възможността да бъде смесена с екзистенциални понятия, с понятия за съществуващото, актуалното, събитийното. Това би я разрушило, по-скоро не би й дало възможност да се развие.

На това ниво може да се въведе въпросът къде се намесва, къде се вписва един Карл Шмит в описания типологичен контекст. Накратко Шмит обитава съвсем друга територия, друго поле. Шмит не се вписва и не води (въображаем, виртуален) диалог върху елементи на либералната традиция и нейните нормативни постановки. Тези теми, в качеството му на политически мислител, макар и в основата си юрист, не попадат в кръга на интересите му. И в това отношение той може да се съпоставя и да сподели компанията на ранния и късния Хайдегер и на късния Витгенщайн, а не на етическите и правни мислители в традицията на Хабермас и Ролс.

Накратко късният Витгенщайн и Хайдегер се интересуват от екзистенциални в много широк смисъл на думата въпроси. Хайдегер най-пряко, самата дума е характерна за ранните му съчинения, главно *Битие и време* (Хайдегер, 2005), в която разгъва екзистенциална аналитика на *Dasein*. Витгенщайн няма общо с екзистенциални въпроси, както те се разбират в традицията на феноменологията. Но в късния си период, от началото на 1930-те години, започва неговият радикален завои към прагматиката. Така и двамата най-влиятелни мислители на

XX век се интересуват преди всичко от какво *се случва*, а не какво *трябва да се случи*. Те не се вълнуват много от нормативните редове, а *от събитията, в които живее човекът, публичната сфера, общността* и т. н.

В това отношение преки докосвания между двете направления в късната модерност няма@5@. Трансценденталната традиция от Декарт през Кант продължава в нормативните философии на Хабермас, Ролс и техните школи и наследници. Но същата традиция от Декарт през Кант води към и приключва с ранния Витгенщайн и Хайдегер. Неин наследник е Хайдегер, но той я реконструира от гледна точка на въпроса за битието, с което нормативните въпроси, каквито са тези на етическата сфера, остават встрани.

Изключение и извънредност

В този ред на мисли, типологични контексти и представяния ще се опитам да покажа къде се включва Шмит, но с нещо по-конкретно, каквато е концепцията за извънредното положение. Тази конструкция се появява през втората половина на 1920-те години, развита е в *Политическа теология* (1928) и след това се повтаря многократно, по най-различни начини. Тя е съществена в труда му за диктатурата, но доста по-малко в най-голямата му книга – *Конституционното учение* (Schmitt, 2017).

Първото изречение на тази малка книжка трови умовете оттогава до днес. Книгата е посветена на суверенитета, но концептуалният ѝ обхват е много голям. Първото изречение на *Политическа теология* е прочутата дефиниция на суверенитета, по-скоро на суверена. Тя казва, че „суверен е, който решава върху изключението“. Аз давам предпочитания от мен превод, който бих препоръчал и за бъдещи български издания. Английският превод (Schmitt, 2005) приема „изключение“, без състояние на изключение, без извънредно положение и т. н. Употребената дума в него е *exception*, не се говори за състояние, ситуация или извънредно положение. Защо е така и има ли значение това?

Книгата в цялост дава на преводача основание да употреби тази дума. В немския се казва *Ausnahmezustand*, която дума означава както извънредно положение, така и изключение, двете български думи могат да се преведат с тази една дума на немски. Думата е съставна, състои се от *Ausnahme* и от *Zustand*. Само думата *Ausnahme* се използва в смисъл на изключение, *Zustand* е състояние, състояние на нещата, положение, статус и др. Когато двете думи се вържат, те могат да означават както извънредно положение, така и просто изключение или момент,

състояние на изключение. В немската дума обаче има вътрешно напрежение между двете страни, между измеренията на *извънредността* и на *изключението*.

Когато Ангела Меркел говори за пандемията, тя употребява същата дума, имайки предвид извънредно положение. Но при Карл Шмит не е така. Шмит е силно синкретичен автор, стилист от висока класа, литератор. Поради това между другото директното му ползване в практики, по текущи поводи, в практически ориентирана, оперативна политология може да е много подвеждащо. Той често разсъждава митологически; например известната двойка, която дефинира понятието за политическо, а именно двойката приятел/враг, има митологични конотации. Аз бих казал, че има типологически, за разлика от категориалните характеристики, не предлага понятийни определения, а символни форми, образни конструкции. Шмит говори често с каламбури като писател, някои са прекрасни, станали си знакови. Същевременно е изключително аналитичен, сериозен и строг конституционен мислител. Освен литератор е и интерпретатор на художествени произведения, а и автор на приказки. Тези разнообразни стилистики са смесени в един характерен и разпознаваем стил. Дори Хабермас, който трудно търпи да се говори сериозно за Шмит, подхвърля, че който го чете на немски, разбира, че това е велик писател.

Тук вече е мястото да предложи едно разбиране за извънредното положение при Шмит. Извънредното положение като идея, конструкция, от наша гледна точка, не толкова в контекста на Ваймарската република, трябва да се разположи в континуум, в една ска̀ла според величината на неговия интензитет. Има елементарни ситуации като шап в една ферма или шап в цяла област, дори шап в цяла Северна България. В България имаше ситуация, при която язовир „Студена“ беше източен и Перник остана без вода. Може в цяла Южна България да няма вода. Или да има катастрофа, пандемия или нещо още по-страшно. И т. н. в тази ска̀ла на интензитет на извънредността стигаме до ситуации, които биха били наречени, както и конституцията ги нарича, военни положения или сравними с тях, това са крайните форми на извънредност. Те са предположени в самата конституция и обозначени като сравними, подобни – думата е „други“ – с военните положения@6@.

Ска̀лата на извънредните ситуации, градиращи по интензитет, по тежест, има паралелна на себе си правна ска̀ла, ска̀ла на правните регулации. Конституционната държава предполага паралелност на тези два реда. Аз бих ги обединил в единен континуум от по-прости и леки към по-сложни и тежки. В

такъв континуум всяка една извънредна ситуация има възможност да получи своята правна регулация. Тази възможност може да не е осъществена и в съответното национално право да отсъстват предвидени регулативи. През лятото на 2020 година беше въведено извънредно положение по директен, абстрактен и брутален начин. Едва впоследствие то бе разчленено и описано по подходящ правен начин. Това припряно прибегване към извънредно положение е резултат на неопитност и липса на зрялост и правен разум в Народното събрание. Нямаше нужда от обявяване на извънредно положение. Можеше кризата с епидемията да се управлява чрез една комбинация и съответни допълнения към Закона за бедствията и авариите и Закона за здравето@7@.

Тук обаче стигаме до нещо друго, до другия полюс, до изключението. Карл Шмит мисли изключението като нещо, което по дефиниция ~~e~~ не може да се предвиди в правния ред. Затова е дадено като „изключение“ и е важно е да се подчертае, че се мисли така по дефиниция. Когато се казва „изключение“, има се предвид нещо непредвидимо в правния ред, тоест нещо, което не е мислено дори като възможност. То е непредвидено по радикален начин. Не може чрез умозаклучения да се стигне до конституционно приемливата форма на решение на кризата, на ситуацията на изключение. Тя е изключение от конституционния континуитет. Това е автентичният интерес на Шмит, той е насочен към нещо, което не можем да си въобразим, защото е изключение. Ако можем да си го въобразим, ще го развием примерно в сценарий, ще проиграваме възможности, в крайна сметка ще го включим като възможност в правен ред, ще му дадем някакво рамково решение. Но в случая става дума за изключение, защото се предполага събитие, което напуска самите нормативни хоризонти и предишни практики.

Ако предположим тази радикалност на нормативна празнота, изправяме се пред въпроса какво се прави при изключението. Карл Шмит повдига тъкмо този въпрос. Примери не бива да се дават, защото те подвеждат, че имаме предварително идея за каква ситуация става дума. Но все пак това са граждански войни, колапс на държави, дезинтеграция, провалени държави и т. н. Имаме близък пример с Югославия, югославските граждански войни през 1990-те са такъв случай. Ето друг характерен пример: Линкълн отменя *habeas corpus*, за да спаси републиката. И я спасява тъкмо по този начин, това никога не оспорва, напротив, признава се, че Линкълн е спасител на Съюза, така пише и на мемориала му във Вашингтон@8@. Несъмнено това е диктаториална акция@9@, от която по-късно Линкълн се оттегля. Шмит свързва суверенитета с

изключението, защото в такива случаи, а не при извънредно положение, суверен е този публичен актьор, тази позиция, агенция, която успява да вземе решение@10@. Решението засяга политическата общност и тя трябва да го подкрепи, да го приеме. Това е мигът на суверена. *Суверен е този/това, който/което интегрира/реинтегрира с решението си в ситуация на изключение политическата общност.* Тук се налага една бележка за представителството.

Тази идея за суверенитета, дефиниран през изключението, предполага не технически-правна, а онтологическа концепция за представителството. Политическата общност живее само във и чрез представителство. Разликите между представителна и директна демокрация са на друго ниво, те са по-скоро технологични. Предвид тези зависимости къде се намесва Карл Шмит, къде застава той спрямо традицията?

Според моята интерпретация откриваме Шмит на едно умерено, доста традиционно консервативно място. Тази концепция за (а) изключението, (б) суверена, (в) представителството, (г) живота и конституирането на политическата общност е концепция на Томас Хобс. В книги 17-а и 18-а Хобс описва основанието за конституирането на Левиатана през тези зависимости и допускания. Левиатанът е представител, представителство във и на политическата общност. В предположена ситуация на изключение (излишно е, тавтология е да се добавя пълно, тотално, радикално изключение) Левиатанът спасява общността от физическо унищожение. Самото изключение Хобс обозначава с метафората за война на всеки срещу всеки. Видян в тази перспектива, Шмит е един умерен мислител. Всеки може да го чете като фашист, нацист и какъв ли не, но който го чете така, губи срещата с един изключителен мислител на ХХ век.

Шмит, радикален и умерен

Ще завърша тези разсъждения за Шмит и изключението с маркиране на една посока, много по-радикална от предполагаемата и внушавана радикалност на самия Шмит. Когато го включваме в компанията на Хайдегер и Витгенщайн, мислители, които се интересуват от екзистенциални състояния, Шмит изглежда доста по-умерен от тях. Хайдегер въобще не се интересува от нормативни положения, това за него като фундаментален мислител не са интересни неща. Той ги вижда като вторични и производни на други, от които се интересува. Но Шмит

е много по-умерен от късния Витгенщайн, с когото не ми е известно да е сравняван в необходимата дълбочина.

Когато Шмит говори дори за изключение, а не извънредно положение, той явно или неявно предполага ред, нормалния ред, нормативно устроен свят. Изключението е изключение от нещо, то е отрицание и с този си статус няма концептуална автономия, самостоятелност. Всяко отрицание предварително, може би скрито, е полагане на нещо положително. Късният Витгенщайн (Wittgenstein, 2009) прави нещо съвсем друго и много по-радикално по силата на логиката, която го придвижва. Той изгражда една концепция, изложена във *Философски изследвания* между 140-и и 240-и параграф, която показва как самата норма може да е вътрешно празна, да не визира нищо, никакво определено състояние. Нормата не проектира никакви определени състояния, тъй като е възможно противоположни действия да следват от една и съща норма.

Има възможност, такава е мисълта на Витгенщайн, разгърната в късното му съчинение, нормативното или нормата като мисловна форма да диктува противоположни състояния. Този известен парадокс във *Философски изследвания* е формулиран в параграф 201. Това положение не е конструкция, а аналитичен извод. Върху него европейският мисловен свят размишлява вече 70 години, но не знае как да отговори, а не може и да го опровергае убедително. Това е екстремната опасност, екстремният риск.

Извън философия на езика, във всекидневния политически и правен живот, ние се занимаваме с рискове, с управлението им, регулираме добре или зле извънредни ситуации. Фирми, банки, НПО-та, държавни институции, международни организации са ангажирани в управление на рисковете, това е част от всекидневната им работа. Но екстремните рискове, които водят до колапс на една политическа общност и нейните основни институции, повдигат друг ред въпроси – за спасяването на общността, за оживяването ѝ, оттам и за връщането към нормалност. Тези въпроси се разглеждат от Карл Шмит, но в бъдеще ще бъдат развити по-добре, ако се внимава върху основната двойка във *Философски изследвания* на Витгенщайн, върху правило и приложение на правилото.

БЕЛЕЖКИ

¹ Възможно е да има незначителни фактически неточности в този спомен.

² Густав Малер е смятан приживе за велик диригент и неудачен композитор, въпреки че големите музиканти като Шьонберг са го боготворели. След смъртта си в 1911 година той е забравен, а поради еврейския си произход и забранен в нацистка Германия. Едва в началото на 1960-те години Ленард Бърнстейн го преоткрива и светът разбира, че става дума за един от най-големите композитори на ХХ век.

³ Етиката *като* критика на практическия разум означава аналитично разглобяване на практически разум. Практически разум за Кант е способност да се действа съгласно принципи, които нямат опитна действителност. Критиката е чисто аналитична, защото цели само да изясни структурата и условията на действията според принципи. Виж Кант, 1993.

⁴ Тази констатация може да се приеме и като лично впечатление/оценка, тъй като не е подходящо да бъде аргументирана подробно тук.

⁵ Въпреки това аз смятам, че Карл Шмит в много отношения е съпоставим и в съгласие с положения при Ролс.

⁶ Виж *Конституция на Република България*, чл. 57 (3), чл. 64 (2), чл. 84 (12), чл. 100 (5).

⁷ Виж Попов, 2020а и 2020б.

⁸ „In this temple as in the hearts of the people for whom he saved the union the memory of Abraham Lincoln is enshrined forever“.

⁹ Употребявам „диктаториална“ вместо „диктаторска“, тъй като искам да подчертая типологическа принадлежност, а не единична емпирична квалификация, макар обичайният български да е в полза на втората дума.

¹⁰ Суверен, още по Хобс, но и при Шмит, не трябва да се мисли като емпирично човешко същество, не и дори като индивидуална персона. Този въпрос е функционален и каква форма ще приеме суверенът е открит въпрос.

ЛИТЕРАТУРА

Доктороу, Е. (1978) *Рагтайм*. Превод от английски Людмила Колечкова. Пловдив: Изд. Хр. Г. Данов.

Кант, И. (1993) *Критика на практическия разум*. Превод от немски език: Цеко Торбов. София: АИ Марин Дринов.

Конституция на Република България. Достъпна на:
http://www.online.bg/law/const/const1_b.htm.

Попов, Ст. (2020а) Метафората „извънредно положение“. Докъде може да стигне въвеждането на нещо, което е неясно какво. *Свободна Европа*, 23.04.2020. Достъпно на:
<https://www.svobodnaevropa.bg/a/30566237.html>.

Попов, Ст. (2020б) Три сюжета от извънредното положение. Как пандемията докара и конституционни главоболия, *Свободна Европа*, 12.05.2020. Достъпно на:
<https://www.svobodnaevropa.bg/a/30606431.html>.

Хайдегер (2005). *Битие и време*. Превод от немски Димитър Зашев. АИ Марин Дринов, 2005.

Schmitt C. (2017). *Verfassungslehre*. Berlin: Duncker & Humblot.

Schmitt, C. (2005) *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Translated by Georg Schwab. University of Chicago Press.

Wittgenstein, L. (2009) *Philosophical Investigations*. Translated by Anscombe, G. E. M., Hacker, P. M. S., Schulte, J. Wiley-Blackwell.